

HAK PEMILIKAN SUNGAI TULIN PENGIRAN ABDUL RAUF DI PANTAI BARAT UTARA BORNEO(1822-1898) *Pengiran Abdul Rauf's Ownership Rights of Tulin River in The North West Coast of Borneo (1822-1898)*

^{1*}FATMAH SIDEK

²BILCHER BALA

^{1*,2}Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan,
Universiti Malaysia Sabah, Jalan UMS, 88400, Kota Kinabalu, Sabah, Malaysia
Corresponding author: sidekfatmah@gmail.com

Dihantar/Received: 17 March 2025 | Penambahbaikan/Revised: 10 August 2026
Diterima/Accepted: 9 September 2026 | Terbit/Published: 23 September 2026
DOI: <https://doi.org/10.51200/manu.v37i1.7481>

Abstrak Kajian ini meneliti isu hak pemilikan Sungai Tulin di pantai barat utara Borneo pada abad ke-19 dengan memberi tumpuan kepada kes Pengiran Abdul Rauf. Berdasarkan bukti dokumen seperti wasiat, perjanjian pajakan, watakah penganugerahan wilayah, dan salasilah keturunan, kajian ini mengupas fenomena pertindihan hak milik yang berlaku dalam kalangan elit tempatan serta implikasinya terhadap struktur pemilikan tanah tradisional. Permasalahan utama kajian tertumpu kepada pertikaian yang timbul susulan perjanjian pajakan bertarikh 20 November 1891 antara Pengiran Jalaludin dan pihak British North Borneo Company, yang mencetuskan persoalan tentang kesahihan pemilikan Sungai Tulin oleh Pengiran Abdul Rauf. Kajian ini menggunakan pendekatan kualitatif melalui analisis sumber primer dan sekunder yang diperoleh daripada arkib seperti Arkib Negeri Sabah, Pusat Sejarah Brunei, serta koleksi peribadi waris keluarga. Dapatan kajian menunjukkan bahawa walaupun Pengiran Abdul Rauf memiliki beberapa Sungai Tulin seperti Sungai Kinarut, Sungai Menggatal dan Sungai Mengkabong, namun hak milik ke atas Sungai Mengkabong telah berpindah kepada kerabat lain dalam Kesultanan Brunei seawal tahun 1851. Selain itu, kajian ini turut mendapati bahawa campur tangan kuasa kolonial British telah mempercepatkan perubahan struktur pemilikan tanah, di mana beberapa Sungai Tulin akhirnya jatuh ke tangan pihak kolonial antara tahun 1883 hingga 1898. Kajian ini signifikan dalam menjelaskan dinamika pemilikan tanah tradisional, konflik elit tempatan, serta kaitannya dengan isu kontemporari seperti pertikaian hak milik dan tuntutan tanah Karambunai di Sabah.

Kata Kunci: Kesultanan Brunei, Pengiran Abdul Rauf, Sungai Tulin, Kolonial British, Tanah Karambunai

Abstract This study examines the issue of ownership rights over the Tulin Rivers on the northwest coast of Borneo during the nineteenth century, with particular focus on the case of Pengiran Abdul Rauf. Drawing upon documentary evidence including wills, lease agreements, territorial grant letters, and genealogical records, the study analyses the phenomenon of overlapping ownership claims among local elites and its implications for traditional land tenure systems. The central problem of the study concerns disputes arising from the lease agreement dated 20 November 1891 between Pengiran Jalaludin and the British North Borneo Company, which raises critical questions regarding the legitimacy of Pengiran Abdul Rauf's ownership claims over the Tulin Rivers. Employing a qualitative historical approach, the study

is based on primary and secondary sources obtained from repositories such as the Sabah State Archives, the Brunei History Centre, and private family collections. The findings reveal that although Pengiran Abdul Rauf held ownership over several Tulin Rivers, including Kinarut, Menggatal, and Mengkabong, the ownership of Mengkabong River had already been transferred to other members of the Brunei Sultanate as early as 1851. Furthermore, the study demonstrates that British colonial intervention significantly reshaped traditional land ownership structures, leading to the gradual transfer of Tulin Rivers into colonial control between 1883 and 1898. This research contributes to a deeper understanding of indigenous land ownership dynamics, elite contestations, and their enduring relevance to contemporary land disputes, particularly the Karambunai land claims in Sabah.

Keywords: Brunei Sultanate, Pengiran Abdul Rauf, Tulin River, British Colonial, Karambunai Land

PENDAHULUAN

Sebelum kemasukan kuasa kolonial British, wilayah yang kini dikenali sebagai Negeri Sabah merupakan sebahagian daripada jajahan Kesultanan Brunei. Sistem pemerintahan tradisional Brunei berasaskan hierarki politik yang diketuai oleh Sultan serta dibantu oleh golongan pembesar yang terdiri daripada Wazir dan Ceteria. Dalam kerangka ini, pembahagian kuasa dan wilayah dilaksanakan secara berstruktur, di mana kaum kerabat diraja diberikan tanggungjawab mentadbir kawasan tertentu sebagai sebahagian daripada mekanisme kawalan politik dan ekonomi empayar (Tarling, 1971; Crisswell, 1971; Leys, 1968; Brown, 1970). Salah satu ciri penting dalam sistem pentadbiran ini ialah konsep pemilikan wilayah yang berasaskan kategori Sungai Kerajaan, Sungai Kuripan dan Sungai Tulin (Sweeney, 1968). Sungai Tulin, khususnya, merujuk kepada hak milik persendirian yang diwarisi secara turun-temurun dalam kalangan elit bangsawan Brunei. Dalam konteks ini, Pengiran Abdul Rauf dikenal pasti sebagai antara pembesar yang memiliki beberapa Sungai Tulin di pantai barat utara Borneo. Bukti pemilikan ini disokong oleh dokumen seperti surat wasiat serta perjanjian pajakan yang kemudiannya dimeterai oleh waris beliau, Pengiran Jalaludin, dengan pihak British North Borneo Company.

Walaupun bagaimanapun, isu hak pemilikan Sungai Tulin menjadi kompleks apabila timbul pertindihan tuntutan dalam kalangan kaum kerabat Sultan Brunei. Pertikaian ini memuncak apabila Pengiran Jalaludin memeterai perjanjian pajakan ke atas beberapa Sungai Tulin dengan SBUB pada 20 November 1891 (C.O. 874/55). Tindakan tersebut telah mendapat bantahan daripada pembesar lain serta kemurkaan Sultan Brunei kerana melibatkan Sungai Tulin yang didakwa dimiliki oleh pihak lain, termasuk Sungai Mengkabong dan Sungai Menggatal (Crisswell, 1971; Awang Mohd Jamil Al-Sufri, 2023). Walaupun perjanjian tersebut akhirnya terbatal, Pengiran Jalaludin kemudiannya sekali lagi memeterai perjanjian pajakan pada 23 Mac 1898 di Labuan tanpa pengetahuan Sultan dan pemilik asal Sungai Tulin yang terlibat (C.O. 874/54). Perjanjian ini melibatkan beberapa kawasan strategik seperti Sungai Menggatal, Sungai Mengkabong, Api-Api, Napas, Simbulan dan Tambalang (Dg. Junaidah Awang Jambol, & Baszley Bee Basrah Bee, 2021). Bantahan ke atas tindakan beliau samada daripada kaum kerabat dan Sultan Brunei menunjukkan bahawa terdapat Sungai Tulin yang merupakan hak milik Pengiran-Pengiran yang lain telah dipajakkan oleh Pengiran Jalaludin dan kesemuanya adalah bertaraf Sungai Tulin.

Menurut konsep pemilikan dan pentadbiran wilayah jajahan Brunei, Sungai Tulin adalah milik peribadi dan diwarisi pula oleh waris keturunan mereka. Hanya pemilik Sungai Tulin yang berkuasa memajakkan atau menyerahkan Sungai Tulin mereka kepada pihak yang lain dan secara tradisi, ia berlaku dengan disaksikan oleh Sultan Brunei dan para pembesar baginda (Awang Asbol Haji Mail, 2012). Justeru itu, objektif kajian utama adalah untuk menganalisis isi kandungan beberapa dokumen bagi membuktikan akan hak pemilikan Sungai Tulin oleh Pengiran Abdul Rauf yang kemudiannya diwarisi oleh Pengiran Jalaludin di pantai barat utara Borneo. Selain itu, objektif kajian yang kedua adalah menjelaskan telah berlaku pertindihan hak pemilikan ke atas Sungai Tulin di utara Borneo. Pertikaian hak pemilikan Sungai Tulin telah membawa kepada isu kontroversi di Negeri Sabah iaitu isu tuntutan tanah Karambunai dalam kalangan masyarakat Brunei yang mempunyai kepentingan terhadapnya (*Malayan Law Journal* [1996]; *Malayan Law journal* [1998]; *Shariah Law Reports* [2010]; Harian Ekspres, 9 Jun 1994; Bernama, 24 April 2009; *New Sabah Times*, 22 Disember 2015; *The Borneo Post*, 1 November 2018). Justeru itu, kajian ini cuba mengupas akar isu pertikaian tanah yang masih berterusan sehingga kini dengan menelusuri semula sejarah hak pemilikan Sungai Tulin di pantai barat utara Borneo pada era pemerintahan Kesultanan Brunei tradisional.

SOROTAN KAJIAN

Kajian mengenai sistem pentadbiran dan pemilikan wilayah Kesultanan Brunei telah banyak dibincangkan dalam karya sarjana Barat dan tempatan. Penulisan awal oleh Tarling (1971), Crisswell (1971), Leys (1968), Brown (1970) dan Sweeney (1968) menekankan struktur politik beraja yang berpusat kepada Sultan serta peranan pembesar seperti Wazir, Ceteria dan Menteri dalam mentadbir wilayah jajahan. Dalam konteks ini, sistem pemilikan wilayah dibahagikan kepada tiga kategori utama, iaitu Sungai Kerajaan, Sungai Kuripan dan Sungai Tulin, yang mencerminkan pembahagian kuasa politik dan ekonomi dalam empayar Brunei (Yusry Sulaiman et al., 2023).

Perbincangan lanjut oleh sarjana tempatan seperti Awang Asbol Haji Mail (2011, 2012) dan Awang Mohd. Jamil Al-Sufri (1997) memperincikan bahawa Sungai Tulin merupakan hak milik persendirian yang boleh diwarisi, berbeza dengan Sungai Kerajaan dan Sungai Kuripan yang terikat kepada institusi politik. Kajian ini juga menunjukkan bahawa pembahagian wilayah dalam kalangan kaum kerabat Sultan bukan sahaja berfungsi sebagai mekanisme pentadbiran, tetapi turut mewujudkan pertindihan pemilikan serta konflik antara elit tempatan. Dalam konteks Borneo Utara, karya Singh (2003), Black (1968, 1983) dan Bala (2005; 2011; 2012) menyorot bagaimana struktur pentadbiran Brunei berkembang sebagai lanjutan daripada sistem pusat, di samping menjelaskan peranan pembesar seperti Pengiran Abdul Rauf dalam mengurus Sungai Tulin. Sumber kolonial dan catatan Barat turut menggambarkan beliau sebagai tokoh berpengaruh di Sungai Mengkabong dan kawasan sekitarnya, dengan kuasa pentadbiran yang disokong oleh wakil tempatan serta jaringan sosial masyarakat pesisir.

Namun demikian, beberapa kajian turut menunjukkan bahawa sistem pemilikan Sungai Tulin tidak bersifat mutlak. Awang Asbol (2012) dan Abdul Karim (2008) menegaskan bahawa walaupun Sungai Tulin bersifat autonomi dan diwarisi, kuasa Sultan masih wujud dalam bentuk kedaulatan simbolik. Selain itu, kajian oleh Fatmah Sidek (2018; 2019, 2022) menunjukkan bahawa isu pemilikan Sungai Tulin, khususnya di Sungai Mengkabong melibatkan pertindihan tuntutan serta implikasi terhadap konflik tanah moden seperti kes Karambunai. Walaupun literatur sedia ada telah membincangkan sistem pemilikan wilayah dan peranan elit Brunei secara umum, terdapat jurang ketara dalam analisis mendalam terhadap kes

spesifik pertindihan hak milik Sungai Tulin berasaskan bukti dokumen seperti wasiat, perjanjian pajakan dan watakah penganugerahan Sultan. Oleh itu, kajian ini berusaha mengisi jurang tersebut dengan memberi tumpuan kepada kes Pengiran Abdul Rauf dan Pengiran Jalaludin serta menilai kesahihan hak pemilikan dalam konteks perubahan politik akibat campur tangan British North Borneo Company.

METODOLOGI

Kajian ini menggunakan pendekatan kualitatif berasaskan analisis sumber primer dan sekunder bagi meneliti isu pemilikan Sungai Tulin di pantai barat utara Borneo. Sumber primer diperoleh daripada institusi arkib utama seperti Perpustakaan Penyelidikan Tun Fuad Stephen, Arkib Negeri Sabah dan Pusat Sejarah Brunei, yang merangkumi fail kolonial *Colonial Office* (CO), perjanjian pajakan, dokumen penyerahan wilayah serta watakah penganugerahan Sultan Brunei. Selain itu, bahan daripada koleksi peribadi waris Pengiran Abdul Rauf, termasuk surat wasiat dan salasilah keturunan, turut dianalisis bagi menilai kesahihan hak pemilikan.

Kajian ini turut disokong oleh kerja lapangan di lokasi berkaitan seperti Makam Diraja Brunei dan Kampung Karambunai untuk menelusuri bukti sejarah serta jaringan waris. Kaedah temu bual digunakan sebagai pelengkap, termasuk sesi bersama tokoh autoritatif seperti Pehin Dr. Awang Mohd Jamil Al-Sufri, bagi memperkukuh interpretasi terhadap struktur pemilikan Sungai Tulin. Di samping itu, sumber sekunder seperti buku, jurnal akademik, laporan undang-undang dan akhbar digunakan bagi memberikan konteks historiografi dan perundangan. Gabungan analisis dokumen, kajian lapangan dan temu bual ini membolehkan penilaian yang lebih menyeluruh terhadap dinamika pemilikan Sungai Tulin serta pertindihan hak milik dalam konteks sejarah dan kolonial di Borneo Utara.

DAPATAN KAJIAN

Dapatan kajian menunjukkan bahawa sistem pemilikan Sungai Tulin di utara Borneo pada abad ke-19 beroperasi dalam kerangka politik Kesultanan Brunei, di mana hak milik bersifat warisan dalam kalangan elit bangsawan, tetapi tetap tertakluk kepada kedaulatan Sultan (Singh, 2003; Awang Asbol Haji Mail, 2011). Analisis terhadap sumber primer seperti surat wasiat, watakah penganugerahan wilayah dan perjanjian pajakan membuktikan bahawa pemilikan Sungai Tulin tidak bersifat tunggal, sebaliknya wujud dalam bentuk pertindihan antara beberapa individu dalam kalangan kaum kerabat diraja (Awang Asbol Haji Mail, 2012; Awang Mohd Jamil Al-Sufri, 2023).

Pertama, bukti daripada surat wasiat bertarikh 1822 menunjukkan bahawa Pengiran Abdul Rauf mewarisi beberapa Sungai Tulin seperti Sungai Mengkabong, Sungai Kinarut dan sebahagian Sungai Menggatal daripada Pengiran Jalaludin (Fatmah Sidek, 2018). Hak ini kemudiannya diwarisi oleh anaknya, Pengiran Jalaludin, yang bertindak memajakkan wilayah tersebut kepada pihak British North Borneo Company melalui beberapa perjanjian antara tahun 1891 hingga 1898 (Tarling, 1971; Singh, 2003). Namun demikian, analisis dokumen turut menunjukkan bahawa pemilikan Sungai Mengkabong telah berubah lebih awal melalui watakah penganugerahan Sultan Brunei pada tahun 1851, yang mengesahkan Pengiran Muda Muhammad Jamalul Alam sebagai pemilik sah wilayah tersebut (C.O. 874/40, 1851; Awang Mohd Jamil Al-Sufri, 2023). Penemuan ini membuktikan berlakunya pertindihan hak milik antara dua garis keturunan elit Brunei terhadap Sungai Mengkabong, sekali gus mencabar

dakwaannya pemilikan eksklusif oleh Pengiran Abdul Rauf dan warisnya (Awang Asbol Haji Mail, 2012). Selain itu, dokumen perjanjian pajakan menunjukkan bahawa Sungai Menggatal pula dimiliki oleh kumpulan pengiran lain, iaitu waris kepada Pengiran Anak Muhammad Salleh, yang turut memeterai perjanjian dengan SBUB pada tahun 1898 (C.O. 874/54, 1898; Awang Mohd Jamil Al-Sufri, 2002, 2023). Hal ini mengesahkan bahawa tindakan Pengiran Jalaludin memajakkan beberapa Sungai Tulin adalah melibatkan wilayah yang bukan sepenuhnya berada di bawah hak miliknya (Crisswell, 1971; Awang Asbol Haji Mail, 2011).

Secara keseluruhannya, dapatan kajian mengenal pasti tiga kumpulan utama kaum kerabat yang terlibat dalam pemajakan Sungai Tulin, iaitu pertama, waris Pengiran Abdul Rauf, kedua, waris Pengiran Muda Muhammad Jamalul Alam, dan ketiga, waris Pengiran Anak Muhammad Salleh. Perjanjian pajakan oleh Kumpulan kedua dan ketiga didapati mendapat pengesahan Sultan Brunei, manakala tindakan Pengiran Jalaludin melalui proses legitimasi tradisional, sekali gus mencetuskan bantahan dan konflik dalam kalangan elit Brunei (Tarling, 1971; Crisswell, 1971; Awang Mohd Jamil Al-Sufri, 2023). Dapatan ini menunjukkan bahawa sistem pemilikan Sungai Tulin bukan sahaja bersifat kompleks dan berlapis, tetapi turut dipengaruhi oleh faktor warisan, politik dalaman elit dan campur tangan kolonial, iaitu SBUB (Black, 1983; Singh, 2003). Pertindihan hak milik ini menjadi asas kepada konflik sejarah yang berpanjangan dan mempunyai implikasi langsung terhadap pertikaian tanah moden, khususnya kes Karambunai di Sabah (Fatmah Sidek, 2018; Awang Mohd Jamil Al-Sufri, 2023; A Rahman Tang Abdullah et. al., 2022).

KESIMPULAN

Kesimpulannya, kajian ini membuktikan bahawa pemilikan Sungai Tulin di pantai barat utara Borneo pada abad ke-19 tidak bersifat tunggal atau eksklusif, sebaliknya dicirikan oleh pertindihan hak milik dalam kalangan kaum kerabat Kesultanan Brunei. Walaupun Pengiran Abdul Rauf dan warisnya, Pengiran Jalaludin, mempunyai bukti pemilikan melalui surat wasiat dan perjanjian pajakan, analisis dokumen turut menunjukkan bahawa Sungai Mengkabong dan Sungai Menggatal dimiliki oleh individu lain seperti Pengiran Muda Muhammad Jamalul Alam dan waris Pengiran Anak Muhammad Salleh (Awang Asbol Haji Mail, 2012; Awang Mohd Jamil Al-Sufri, 2023). Perjanjian pajakan yang dimeterai oleh Pengiran Jalaludin dengan pihak British North Borneo Company pada tahun 1891 dan 1898 telah mencetuskan bantahan kerana melibatkan wilayah yang tidak sepenuhnya berada di bawah hak miliknya (Tarling, 1971; Crisswell, 1971). Keadaan ini membawa kepada pemeteraian perjanjian pajakan baharu oleh pemilik sah lain, termasuk Pengiran Anak Siti Katijah (30 Mac 1898) dan waris Pengiran Anak Muhammad Salleh (2 April 1898), yang mendapat pengesahan Sultan Brunei.

Secara keseluruhannya, dapatan kajian menunjukkan bahawa menjelang tahun 1898, kesemua Sungai Tulin sama ada yang diwarisi oleh Pengiran Abdul Rauf mahupun yang dimiliki oleh kaum kerabat lain telah berada di bawah penguasaan SBUB melalui mekanisme pajakan dan penyerahan wilayah. Proses ini bukan sahaja mencerminkan kelemahan koordinasi dalam sistem pemilikan tradisional Brunei, tetapi juga memperlihatkan bagaimana campur tangan kolonial telah memanfaatkan konflik dalaman elit untuk mengukuhkan penguasaan wilayah (Black, 1983; Singh, 2003).

Lebih signifikan, kajian ini mendapati bahawa isu pemilikan Sungai Tulin mempunyai kesinambungan langsung dengan pertikaian tanah moden, khususnya kes Karambunai di Sabah. Tanah yang diperuntukkan sebagai pampasan kepada kaum kerabat Brunei pada tahun 1898 turut menjadi subjek pertikaian berpanjangan sehingga hari ini (Fatmah Sidek, 2018; Awang Mohd Jamil Al-Sufri, 2023). Oleh itu, kajian ini menegaskan bahawa pemahaman terhadap sejarah pemilikan Sungai Tulin adalah penting dalam merungkai akar konflik tanah kontemporari. Kajian lanjutan yang lebih mendalam, khususnya dari persektif perundangan dan sejarah lisan, amat diperlukan bagi memberikan penyelesaian yang lebih komprehensif terhadap isu tersebut.

PENGHARGAAN

Penghargaan dan terima kasih ditujukan kepada Program Sejarah, Fakulti Sains Sosial Kemanusiaan, Universiti Malaysia Sabah, Pusat Sejarah Brunei Bandar Seri Begawan, Perpustakaan Pen Borneo Negara Brunei Darussalam, Perpustakaan Penyelidikan Tun Fuad Stephen Yayasan Sabah, Kota Kinabalu, Arkib Negeri Sabah, para informen dan penduduk Kampung Karambunai yang telah memberikan kerjasama dalam menjayakan kajian ini.

RUJUKAN

- Abdul Karim Abdul Rahman. (1994). Brunei abad ke-19: Cabaran dan campur tangan British. Dalam M. A. Latif, H. Mohd Noor, & R. Ampal (Ed.), *Brunei di tengah-tengah Nusantara*. Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei.
- Abdul Karim Abdul Rahman. (2008). *Keruntuhan empayar Brunei abad ke-19: Satu kajian dari sudut ekonomi*. Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei.
- A Rahman Tang Abdullah, Pandikar Amin Mulia, & Mohd Sohaimi Esa. (2022). Status Perundangan Sabah Dalam Sejarah: Perubahan Dalam Pembentukan Entiti Politik Dalam Era Prakolonial Dan Kolonial: The Legal Status of Sabah in History: The Changes in the Formation of Political Entity in Pre-Colonial and Colonial Eras. *MANU Journal of Humanities*, 33(2), 175–192. <https://doi.org/10.51200/manu.v33i2.4086>
- Awang Asbol Haji Mail. (2011). *Kesultanan Melayu Brunei abad ke-19: Politik dan struktur pentadbiran*. Bandar Seri Begawan: Dewan Bahasa dan Pustaka Brunei.
- Awang Asbol Haji Mail. (2012). *Sejarah dan pensejarahan Brunei: Dinamika pembentukan dan transformasi*. Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei.
- Awang Asbol Haji Mail. (2008). Institusi Wazir, Ceteria dan Menteri pada abad ke-19. *Sosiohumanika*, 1(2), 79–114.
- Awang Mohd. Jamil Al-Sufri. (1997a). *Survival Brunei dari perspektif sejarah*. Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei.
- Awang Mohd. Jamil Al-Sufri. (1997b). *Tarsilah Brunei II: Zaman kegemilangan dan kemasyhuran*. Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei.
- Awang Mohd. Jamil Al-Sufri. (2001). *Tarsilah Brunei: Sejarah awal dan perkembangan Islam*. Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei.
- Awang Mohd. Jamil Al-Sufri. (2002). *Sejarah Sultan-Sultan Brunei menaiki takhta*. Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei.
- Awang Mohd Jamil Al-Sufri. (2019, August 17). Temu bual di Pusat Sejarah Brunei.
- Bala, B. (2005). *Thalassocracy: A history of the medieval Sultanate of Brunei Darussalam*. Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah Press.

- Black, I. D. (1983). *A gambling style of government: The establishment of the Chartered Company's rule in Sabah, 1878–1915*. Oxford: Oxford University Press.
- Black, I. D. (1968). The ending of Brunei rule in Sabah, 1878–1902. *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*, 41(2), 185–187.
- Brown, D. E. (1974). Brunei: The structure and history of a Bornean Malay Sultanate. *American Anthropologist*, 76(1), 123–135.
<https://doi.org/10.1525/aa.1974.76.1.02a00060>
- Colonial Office. (1822). *Surat wasiat Pengiran Jalaludin kepada Pengiran Abdul Rauf* (18 Rabiul Awal 1238).
- Colonial Office. (1851). *Watikah Penganugerahan Sungai Mengkabong* (C.O. 874/40).
- Colonial Office. (1877a). *Grant by Pengiran Temenggung of Brunei of the Provinces of Kimanis and Benoni* (29 December 1877).
- Colonial Office. (1877b). *Grant by Sultan of Brunei of territory comprising Gaya Bay and Sepanggar Bay* (29 December 1877).
- Colonial Office. (1877c). *Grant by Sultan of Brunei of territories from Paitan to Sibuku Rivers* (29 December 1877).
- Colonial Office. (1877d). *Grant by Sultan of Sulu of territories from Sulaman Rivers to Paitan River* (29 December 1877).
- Colonial Office. (1891). *Grant of Mengkabong River, Karambunai, Menggatal, Api-Api, Kinarut and Inanam* (C.O. 874/55, 20 November 1891).
- Colonial Office. (1892). *Memo by Creagh* (C.O. 874/213, 14 February 1892).
- Colonial Office. (1897). *Grant of Kinarut and Dinawan* (C.O. 874/54, 14 May 1897).
- Colonial Office. (1898a). *Grant of Menggatal, Mengkabong, Api-Api, Simbulan, Napas and Tembalang* (C.O. 874/54, 23 March 1898).
- Colonial Office. (1898b). *Grant of Mengkabong* (C.O. 874/54, 30 March 1898).
- Colonial Office. (1898c). *Grant of Menggatal* (C.O. 874/54, 2 April 1898).
- Colonial Office. (1898d). *Grant of sovereign rights over Inanam, Menggatal, Api-Api, Membakut, Mengkabong and Kuala Lama* (30 March 1898).
- Crisswell, C. N. (1971). *The establishment of a residency in Brunei* (PhD thesis). University of Hong Kong.
- Dalrymple, S. E. (1884). The Tawaran and Putatan Rivers, North Borneo. *Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society*, 13, 261–272.
- Dalrymple, S. E. (1884). *Report on the Putatan sub-district*. Retrieved from <https://archive.org>
- Dg. Junaidah Binti Awang Jambol, & Baszley Bee Bin Basrah Bee. (2021). Perjanjian Penyerahan Wilayah Utara Borneo 1865, 1877 Dan 1878: Tinjauan Awal Terhadap Perbandingan Intipati Perjanjian: North Borneo Territory Surrender Agreements 1865, 1877 And 1878: A Preliminary Review of The Comparison of The Contents in The Agreement. *MANU Journal of Humanities*, 32(1), 125-152.
<https://doi.org/10.51200/manu.v32i1.3323>
- Fatmah Sidek. (2018). *Sejarah pentadbiran Pengiran Abdul Rauf di Borneo Utara, 1822–1898* (Tesis Sarjana). Universiti Malaysia Sabah.
- Fadzil Abdul Ghani. (2024, February 20). Temu bual di Kg. Gayang, Tuaran, Sabah.
- Irwin, G. (1986). *Nineteenth century Borneo: A study of diplomatic rivalry*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Pengiran Asmara Pengiran S. Osman. (2023, August 20). Temu bual di Kg. Rampayan, Menggatal.
- Sarawak News. (1878). *Straits Times Overland Journal*. Retrieved from <http://eresources.nlb.gov.sg>
- Singh, D. S. R. (2003). *The making of Sabah, 1865–1941*. Kuala Lumpur: University of Malaya Press.

- Sweeney, P. L. Amin. (1968). Silsilah Raja-Raja Brunei. *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*, 41(2), 1–82.
- Tarling, N. (1971). *Britain, the Brookes and Brunei*. Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- The British North Borneo Herald*. (1883, June 1).
- The British North Borneo Herald*. (1883, July 1).
- The British North Borneo Herald*. (1885, September 1).
- Treacher, W. H. (1889). British Borneo: Sketches of Brunei, Sarawak, Labuan and North Borneo. *Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society*, 20, 13–74.
- Treggoning, K. G. (1958). *Under Chartered Company rule: North Borneo 1881–1946*. Singapore: University of Malaya Press.
- Unit Salasilah, Bahagian Penyelidikan dan Dokumentasi. (1995). *Salasilah Pengiran Temenggong Abdul Rauf*. Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei.
- Unit Salasilah, Bahagian Penyelidikan dan Dokumentasi. (1996). *Salasilah Pengiran Pemanca Harimau Mohamad Daud*. Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei.
- Unit Salasilah, Bahagian Penyelidikan dan Dokumentasi. (2013). *Salasilah Pengiran Abdul Rauf Ibnu Pengiran Abdul Rajit*. Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei.
- Wright, L. R. (1970). *The origins of British Borneo*. Hong Kong: Hong Kong University Press.
- Yusry Sulaiman, Mosli Tarsat, & Rizal Zamani Idris. (2023). Pemerintahan Tradisional Semasa Zaman Sultan Abdul Momin Di Sungai Tuaran (1877-1885): Traditional Government During the Time of Sultan Abdul Momin in Tuaran River (1877-1885). *MANU Jurnal Pusat Penataran Ilmu Dan Bahasa*, 33(2), 147–174. <https://doi.org/10.51200/manu.v33i2.4831>

BIOGRAFI

Fatmah Sidek adalah calon PhD di Program Sejarah, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Malaysia Sabah. Bertugas sebagai Guru Akademik Tingkatan 6 dengan pengkhususan subjek Pengajian Am STPM di Pusat Tingkatan 6 Maktab Sabah, Kota Kinabalu. Bidang penulisan sejarah yang menjadi fokus adalah sejarah Borneo terutama Kesultanan Brunei, Sabah dan Sarawak.

Bilcher Bala adalah Prof. Madya di Program Sejarah, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Malaysia Sabah. Beliau merupakan pensyarah kanan dan pakar dalam bidang sejarah, arkeologi maritim dan kajian budaya. Dilantik sebagai Ahli Majlis Sejarawan Negara pada tahun 2025 dan felo di SEEDS (Centre for Society Empowerment & Democratic Studies).